

NIET BIJ VIRTUS ALLEEN

Bram van den Hoven van Genderen

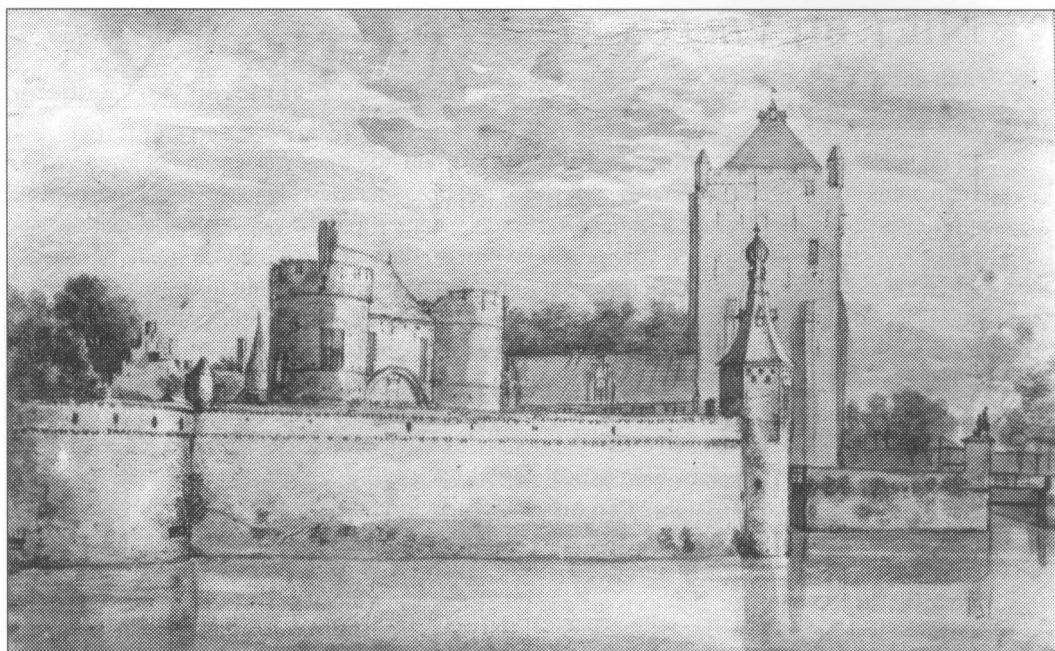
In dit tijdschrift hoeft niet uitvoerig uitgelegd te worden hoe belangrijk eer in het leven van een mens in het algemeen en een edelman in het bijzonder was. De juiste levenswijze, vol *virtus*, bracht een mens *honor*. Juist deze eer onderscheidde iemand van lieden, die een dergelijke levenswijze niet konden volbrengen en precies deze eer legitimeerde mede de verschillen in stand, rang en bezit. Dergelijke argumenten begrepen in de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw niet alleen leken maar ook geestelijken. Zo schreef Frans van Brederode, zoon van Reinoud II heer van Vianen en Brederode, op 9 april 1489 een brief aan het Utrechtse Domkapittel waarvan hij tot augustus 1487 zelf lid was geweest. Hij kondigde aan de eer van zijn familie te gaan wreken. Omstandig legde Frans uit wat hem hiertoe gebracht had: het verraderlijke gedrag en de 'valsheid' van de bisschop van Utrecht, die negentien jaar eerder zijn vader en zijn oom, Domproost Gijsbrecht van Brederode, 'tegen alle recht' had gevangengenomen; de martelingen die zijn vader daar zonder reden had ondergaan; de gedwongen afstand van de Domproosdij door Gijsbrecht – om nog maar te zwijgen van de afstand van het bisdom door dezelfde Gijsbrecht aan David van Bourgondië in 1456 – en tenslotte de compensatie, die hertog Karel de Stoute aan zijn vader had toegewezen maar die nooit was betaald.¹

Jonker Frans

Frans schrijft aan zijn oude confraters – in de 'wij'-vorm omdat hij zich beschouwde als het wettig gezag, namelijk als stadhouder-generaal van Holland, Zeeland en Westfriesland voor de nog onmondige Filips de Schone – dat 'wij als goede kynderen... van bloets ende eeren wegen' onze vader en oom willen wreken 'om de eere van onsen voirs. ouderen ende van onsen vrunden ende magen onbesmet, gherepareert ende gesuvert te wesen'. Tot nog toe was hij hiertoe niet in de gelegenheid geweest vanwege zijn 'joncheyt'. Nu echter zou hij 'lijf ende goet, vrunden ende magen' wagen 'ghelyck goede kynderen behoren te doen' opdat de misdadigen niet blijven gloriëren, 'up dat onse ouders eer, goede fame ende gherufte ende myts dyen de onse gherepareert mach wesen'. Deze geschiedenis maakt deel uit van de zogeheten Jonker Fransenoorlog, de laatste opleving van de Hoekse partij in Holland tegen de Kabeljauwen en tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Doordat laatstgenoemde in Brugge was gevangengenomen, zagen een aantal oude Hoeken zoals de heren van Montfoort en van Naaldwijk hun kans schoon om hun positie te verbeteren. Frans' halfbroer Walraven van Brederode en andere heet-hoofden haalden de 'jonker', een 'eeuwige student' in Leuven, over om zich aan het hoofd van de Hoeken te stellen, waarbij ongetwijfeld de aanspraken van de Brederode's op de Hollandse graventitel een rol speelden. Frans heeft hierna ruimschoots de gelegenheid gehad zich te wreken en de familie-eer te 'zuiveren' – hoewel de glorie beperkt bleef tot overvallen, afpersing en plundering – maar verder dan zijn 'joncheyt' is hij niet gekomen. Nadat de steden Rotterdam en Woerden, die de Hoeken eerst hadden bezet, weer verloren waren gegaan, ging hij verder als kaperkapitein om op 11 augustus 1490 in gevangenschap, 25 jaar oud, te Dordrecht aan zijn verwondingen te overlijden.

Het gaat mij er in het voorgaande niet zozeer om of Frans' beweringen te staven vallen, maar eerder om de mentaliteit die uit zijn brief spreekt. Het is daarbij opmerkelijk dat Frans als

¹ Het Utrechts Archief (HUA), Archief Domkapittel, nr. 15-1-A, brief van 8 april 1489 uit Rotterdam (vanwege de paas-tijl in 1488 gedateerd). Voor de achtergrond hiervan zie: M.J. van Gent, 'Een Hollandse luis in de Bourgondische pels. Het politieke optreden van Reinoud II van Brederode', *In het Land van Brederode. Historisch tijdschrift voor het Land van Vianen*, xx (1995) 2-52 en M.J. van Gent, 'Pertijelike saken'. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (Den Haag, 1994) met de daar genoemde literatuur. Veel informatie in kort bestek in het lemma dat Kooperberg aan Frans van Brederode wijdde in het *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, X, 114-117.

Batenstein te Vianen, rond 1372 gebouwd door de heren van Vianen, door R. Roghman omstreeks 1646-1647 (Foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg).

tweede zoon van de heer van Brederode voor de geestelijke stand was bestemd. Tussen 1480 en 1487 was hij, zoals gezegd, lid van het Utrechtse Domkapittel geweest; tussen 1482 en 1485 was hij tevens kanunnik van het kapittel van Oudmunster in Utrecht, na het Domkapittel wel het belangrijkste kapittel in het bisdom. Van zijn Dompребende had hij afstand gedaan ten behoeve van een familielid; bij het kapittel van Oudmunster was hij echter, gesteund door zijn broer Walraven heer van Vianen en Brederode, in 1487 opnieuw in een prebende geïnteresseerd. Uit het opgeven van zijn eerdere beneficies blijkt dat hij – net zoals Lodewijk van Montfoort, de broer van de burggraaf van Montfoort en later zelf heer van Veere – uit statusoverwegingen en in verband met de inkomsten lid van een kapittel was geworden, maar nog aarzelde of er toch geen mogelijkheden waren om overeenkomstig zijn stand als edelman en leek te gaan leven. Het begin van de Jonker Fransenoorlog heeft de keus uiteindelijk bepaald. Impliciet geeft Frans' brief zijn overtuiging weer dat zijn oud-collega's, de Domkanunniken, zijn standpunt en zijn motivering volledig zouden begrijpen en ook zouden billijken. Hij vraagt de kanunniken dan ook om de bisschop onder druk te zetten, zodat Frans hem niet zou hoeven aan te vallen, wat weer zijn weerslag zou hebben op de relatie tussen het Domkapittel en het huis van Vianen en Brederode.

Met deze brief en de eruit sprekende mentaliteit als aanleiding wil ik hieronder aandacht besteden aan de verhouding tussen de top van de geestelijkheid en de adel in de late Middeleeuwen. Ik richt me daarbij hoofdzakelijk op de relaties binnen de geestelijkheid zelf – waarbij ik doel op de verhouding tussen geestelijken van adellijke en van niet-adellijke afkomst – en beperk me dan nog voornamelijk tot de Utrechtse kanunniken. Wat ik dus grotendeels buiten beschouwing laat, is de bij tijd en wijle violente relatie tussen de Utrechtse kapittels en de lekenadel. Aanspraken van de adel op jurisdictie, tienden, tijns- of landbezit van de geestelijke instellingen gaven gewoonlijk aanleiding tot conflicten. De inzet was vaak de hoogte van de pacht, de voorwaarden ervan of, in hoger oplopende geschillen, de vraag wie er nu de rechten op het omstreden goed of bezit had. Voor de grote adellijke families was het noodzakelijk om te proberen een zo mogelijk aaneengesloten complex aan goederen en rechten te verwerven, liefst rond een stadje. De bezittingen en rechten van de oude Utrechtse kapittels waren daarbij een kruising tussen een hinderpaal en een niet te missen verleiding. In samenhang met politie-

ke kwesties zoals de omstreden bisschopsverkiezing van 1423, waarna Zweder van Culemborg de bisschopsmijter claimde en tegenover de Utrechtse geestelijkheid kwam te staan, kon dit tot een langdurige verstoring van de relaties leiden.

Bij de kapittels van de Dom en Oudmunster, die op sommige plaatsen gemeenschappelijk bezit hadden, leidden dergelijke pogingen bijvoorbeeld tot hoogoplopende ruzies met de graaf van Nassau, de heer van Vianen, de heer van Arkel, de heer van Culemborg en, in het begin van de zestiende eeuw, de heer van Brederode.² Het leidde tot onaangenaamheden zoals plechtig in de kerk uitgesproken vervloekingen, tot het opgraven van de lijken van overleden geëxcommuniceerden en tot mafia-achtige taferelen waarbij knokploegen het platteland afstroopten en een dienaar van de kapittels verder als *Jacobus mutilatus*, als Jacob de Verminkte, door het leven diende te gaan. Bij het kapittel van Oudmunster kunnen daar onder andere geschillen met de burggraaf van Montfoort en de heren van Poederoijen en Utenham aan worden toegevoegd. Steeds blijkt daarbij ook een rol weggelegd te zijn voor de landsheer, die eigenlijk als enige de macht bezat om de adel tot een compromis te dwingen, evenals voor een grote stad als Utrecht, weinig gecharmeerd als deze was van kleine concurrentjes als IJsselstein of Montfoort in de nabijheid.

Geweld door geestelijken

Om terug te keren naar Frans van Brederode: in zekere zin zette hij slechts een familietraditie voort. Spectaculair was de loopbaan van zijn oudoom Jan, heer van Brederode. Na een actief bestaan als ridder had hij afstand gedaan van zijn heerlijkheden om zich terug te trekken, eerst in het kartuizerklooster bij Utrecht, later bij Diest waar hij onder andere Franse teksten vertaalde en hymnen schreef. Zijn vrouw, de dochter van de heer van Abcoude en Wijk bij Duurstede, was in laatstgenoemde plaats in het klooster getreden. Toen haar vader echter overleed en diens bijzonder rijke erfenis in handen van Jacob van Gaasbeek terecht dreigde te komen, greep Jan weer naar zijn zwaard: hij zegde de stilte bij de kartuizers vaarwel, viel Wijk bij Duurstede met een groep mannen binnen, waarbij enkele doden vielen, haalde zijn vrouw uit haar convent en nam het gezag over Wijk op zich. Zijn verdere avonturen hoeven ons hier niet bezig te houden: dankzij ingrijpen van de Utrechtse bisschop verloor hij het plecht, zat enkele jaren gevangen, kwam weer vrij na de dood van zijn vrouw en stierf zelf in 1415, vechtend aan Engelse kant tijdens de grote slag bij Agincourt. Ook hier was de lijn tussen geestelijke – en wat voor één – en ridder uiteindelijk dun.³

Datzelfde gold voor Frans' oom, de hierboven al genoemde Gijsbrecht van Brederode, die als Domproost en proost van Oudmunster met zijn broer, Reinoud II, heer van Vianen en Brederode, in 1452 naar Gent trok toen hertog Filips van Bourgondië deze stad besloot aan te pakken. De Brederodes staken daarbij onder andere de stad Hulst in brand. Het zal niet verbazen dat Gijsbrecht volgens een Utrechtse kroniek in 1449 meedeed aan een aanval op de bisschopsstad. Bisschop Rudolf probeerde hiermee Utrecht weer onder zijn gezag te brengen. Gijsbrecht was een van de lieden die in harnas met de bisschop door een gat in de stadsmuur meekroop en aan straatgevechten deelnam.⁴ Het zal ook niet verwonderen dat men Gijsbrecht als de leider beschouwde, toen de Utrechtse kanunniken, in 'harnassen en panziers', zich in januari 1455 in de Domkerk verzamelden om zich te verzetten tegen de politiek van de Utrechtse Raad. Een van de argumenten die de hertog van Bourgondië dan ook tegen Gijsbrechts verkiezing tot bisschop aanvoerde, was dat hij een *vir sanguinis* was, een man met

2 De ruzie met de heer van Vianen wil ik, als een goed gedocumenteerde casus, in een apart bijdrage uiteenzetten.

3 De meest uitvoerige informatie over hem in het curieuze werk van Jan H. Verhoog, *Onvoltooid roem. De eerste negen Heeren van Brederode, 1203-1473* (Bergen, 1997) 330-356. Ter verzachting kan worden aangevoerd dat Jan waarschijnlijk in het klooster door schuldeisers werd lastiggevallen, zeker na de erfenis door zijn vrouw. Bovendien had hij van de paus – al of niet onder valse voorwendsels – toestemming gekregen om zijn vrouw terug te nemen. Uiteindelijk schreef de beroemde theoloog Jean Gerson zelfs een traktaat over deze zaak. Jan was intussen in 1415 zo notoir dat hertog Jan zonder Vrees hem duidelijk te kennen gaf dat hij niet welkom was in het Bourgondische leger waardoor hij, ten diepste beledigd en met voor hem fatale gevolgen, aan de Engelse kant terechtkwam.

4 Liesbert Orthel, ed., *Utrechtse kroniek 65-1477* (doctoraalscriptie RU Utrecht, 1987) 62.

bloed aan zijn handen. De Utrechtse kanunniken omschrijven hem echter als *scientificus et virtuosus*, geleerd en deugdzaam.⁵ Het is maar waar je naar kijkt of wat het best uitkomt om te noemen.

Krijgzuchtige taal of dienovereenkomstige daden zijn bij meer kanunniken terug te vinden, waarbij het opvalt dat het met name om geestelijken van adellijke afkomst gaat. Voorbeelden hiervan zijn Willem van Broekhuizen van Weerdenborch – een volle neef van Frans van Bredrode – en Jacob van Appeltern, beiden Domkanunniken. Laatstgenoemde werd er door twee broers, terecht of ten onrechte, van beschuldigd hun vader 's nachts, midden in de winter, van zijn bed te hebben gehaald en hem 'naickt ind bervoitz [barrevoets]' rond gesleept te hebben 'boven Got, eer ind recht... dat men eghene kriste lude en pleech te doen'. Na hem zo vermoord te hebben zou Jacob, die 'vertwivelden ind witsigen schelm', hun vader onder een eikenboom hebben begraven 'zoals men met een beest pleegt te doen'.⁶ De latere bisschop Zweder van Culemborg zou als Domkanunnik een tegenstander hebben laten aftuigen en verantwoordelijk zijn voor het tijdens de kerkdienst laten vloeien van bloed, waarbij het overigens weinig waarschijnlijk is dat hij dit in persoon heeft gedaan. Zo zijn er meer voorbeelden te geven waarbij adellijke of schildboortige kanunniken waren betrokken.⁷

Voor een deel weerspiegelen dergelijke voorbeelden de spanning die er sinds de vroege Middeleeuwen bestond tussen het geweldloze ideaal, wat de kerk en haar geestelijken zouden dienen aan te hangen, en de maatschappelijke verhoudingen.⁸ Belangrijke geestelijken waren vaak uit de adel afkomstig, doordrenkt met een adellijke moraal en leefwijze en bovendien vaak in het bezit van belangrijke lenen met alle militaire verplichtingen van dien. Wat dat betreft is het niet ongewoon dat clerici sneuvelen of gevangen genomen werden, terwijl ze hun feodale verplichtingen in eigen persoon voldeden. Dit verklaart ook waarom clerici zich actief bemoeiden met de vetes of de geschillen waarin hun families waren beland. Wat dat betreft bestaat in de huidige tijd een te eenvormig idee over geestelijkheid in het algemeen en de 'vrome' Middeleeuwen in het bijzonder. Natuurlijk bestond ook toen het ideaal van een God gewijde, geweldloze monnik of heremiet, zonder bezit en onthecht. Zeker, een voorbeeld voor velen, maar geen noodzaak en zeker niet voor iedereen haalbaar. De periode van de Middeleeuwen is lang, veelvormig en de maatschappelijke realiteit heeft altijd grote invloed op de invulling en aanpassing van idealen gehad, zo zij deze niet geheel veranderde. Van een prinsbisschop mocht men hetzelfde verwachten als van een wereldlijk heer, recht en bescherming, en daar kon hij beter voor zorgen als hij ook wist hoe om te gaan met een zwaard en een leger. Datzelfde gold voor een geestelijke, die uit de adel afkomstig was, mits hij niet de pretentie had om een 'heilig' leven te leiden. Zonden en fouten kon men tenslotte op meer manieren delgen dan alleen met een voorbeeldig leven.

5 Kaspar Burman, *Utrechtsche jaarboeken van de vyftiende eeuw*, II (Utrecht, 1751) 247-250. Hierover uitgebreid J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, aangeboden aan prof.dr. R.R. Post* (Nijmegen/Utrecht, 1964) 85-116, met name 89-91. W. Jappe Alberts en C.A. Rutgers, ed., *Cronica illustrium dominorum de Brederueden* (Groningen/Djakarta, 1957) 49. Anthonius Matthaeus, *Veteris aevi analecta...*, I (Den Haag, 1738) 649 en 654.

6 A.M.C. Asch van Wijck, ed., *Archief voor kerkelijke en wereldlijke geschiedenis van Nederland, meer bepaaldelijk van Utrecht*, I (Utrecht, 1850) 57-58 en 163. Zie ook K. Heeringa, 'Jacob van Appeltern, de laatste middeleeuwse domdeken van Utrecht', *Verslag van de algemene vergadering der leden van het Historisch Genootschap gehouden op woensdag 11 april 1928*, 4-23.

7 Ik ga hier voorbij aan de factiestrijd binnen Utrecht waar de zonen van Utrechtse burgers zich mee bemoeiden. Zo leidde domdeken Herman van Lokhorst sr., overigens afkomstig uit een schildboortige familie, een opstand in Utrecht waarbij ze *armati ante domum consulum cum multitudine armatorum* verschenen: HUA, Archief Domkapittel, nrs.148 en 2472. De Utrechtse kanunniken en hun bedienden – of wellicht door hen betaalde huurlingen – waren ook verplicht om de muren van Utrecht te bewaken, als de stedelijke troepen waren uitgerukt. In 1567 bleek het kapittel van Oudmunster dan ook over een heel arsenaal te beschikken: 20 'rustinghen' met stormhoeden, 9 haakbussen en verder in de huizen van de kanunniken nog pistolen, 'roeren', slagzwaarden, werpspiezen, een vuisthamer, een voetboog en zelfs een goeëndag (HUA, Archief kapittel van Oudmunster, nr.9).

8 Voor de veranderende houding ten opzichte van geweld het eminente werk van Friedrich Prinz, *Klerus und Krieg im früheren Mittelalter. Untersuchungen zur Rolle der Kirche beim Aufbau der Königsherrschaft* (Stuttgart, 1971). Een kort overzicht van de verhouding adel – clerus bij Arnold Angenendt, *Geschichte der Religiosität im Mittelalter* (Darmstadt, 1997) 342-345.

Kasteel Montfoort door J. Schijnvoet, naar R. Roghman, 1647 (Collectie Het Utrechts Archief).

Straatkabaal in 1564

Van een iets ander kaliber dan de hierboven genoemde gewelddaden is het volgende voorbeeld, uit het begin van 1564, waarbij geestelijken van adellijke afkomst betrokken waren. Kort daarvoor hadden de kapittels een ordonnantie herhaald, waarbij leden van deze instellingen werd geboden om in geestelijk gewaad gekleed te gaan en de tonsuur aan te laten brengen. Ook een baard was niet toegestaan, evenmin als een tuniek, waarbij op de borst evenwijdige spleten waren aangebracht met de bedoeling de borstpartij te accentueren en het middel kleiner te doen lijken. Waren de laatste twee nog louter tegen de mode van het moment gericht, wezenlijker was het bevel dat geestelijken niet de straat op mochten als ze een zwaard hadden omge gord. Desalniettemin waren drie kanunniken van Oudmunster, Jan van Leeuwen, Filips Mor en Albert van Beusichem – de laatste uit de lagere adel afkomstig – geregeld erop uitgetrokken zonder aandacht aan de ordonnantie te schenken. Zonder tonsuur, in de kledij van een leek en Van Leeuwen en Van Beusichem gewapend met een zwaard, hadden ze bijvoorbeeld met anderen zitten slempen in de kroeg Den Bonten Mantel in Utrecht. Na afloop kwamen ze op het Oudkerkhof drie anderen tegen, onder wie Jan van Amerongen, een ridder van de Duitse Orde en Jan Visscher, kanunnik te Culemborg. Van Leeuwen karakteriseerde in het voorbijgaan laatstgenoemde bij zijn makkers als ‘dats een langen paep’. Dit viel blijkbaar niet in de smaak en er volgde een antwoord dat evenmin kies gevonden werd, waarop Van Leeuwen zijn zwaard trok en Van Amerongen aanvloog, die zich op zijn beurt met zijn zwaard weerde. Van Beusichem bemoeide zich ermee – die eerder al een keer met zijn zwaard een waard had bedreigd – en een vechtpartij volgde midden op straat, met ‘geweldig rumoer’, dat alles tot

‘grote schande voor de clerus en tot belediging van de gelovigen’.⁹

Deze op zich onbelangrijke ruzie laat weer eens goed zien hoe de Utrechtse kapittels dachten over overtredingen van de regels door hun leden. Doordat de ruzie zich op straat had afgespeeld, voor de ogen van de gewone man, was hun goede naam in het geding gekomen. Juist het openbare hiervan bracht schande, die op haar beurt weer de eer van de kerk en haar geestelijken bedreigde. Precies deze eer werd cruciaal gezien: zij rechtvaardigde de voorrechten van de clerus en diens grote bezit.¹⁰ Hadden de heren in hun eigen huizen zitten drinken en zingen, al zwaarddansend in de fraaist mogelijke modieuze kledij, dan was dat ongetwijfeld niet goed geweest voor hun reputatie bij bedienden en medegeestelijken, maar de kanunniken hadden er verder geen aandacht aanbesteed. Ze zouden vergoelijkend op de jeugd van het drietal hebben gewezen – ergens in de twintig – en gehoopt hebben dat wijsheid met de jaren zou komen.

De achtergrond van de vechtersbazen verdient hier aandacht. Jan Visscher is mij verder onbekend; hij zal wel – gezien de manier waarop het Culemborgse kapittel werd samengesteld – afkomstig zijn geweest uit de burgerij van die stad of uit een familie uit de buurt. Ook van Jan van Leeuwen weet ik niet veel; mogelijk kwam hij uit een Utrechtse burgerfamilie. Jan van Amerongen behoorde tot een eeuwenoude Stichtse familie die deel uitmaakte van de Stichtse ridderschap.¹¹ Albert van Beusichem was de zoon van de rentmeester-generaal van het Nedersticht; bovendien was zijn vader extraordinaris raad in het Hof van Utrecht. Albert studeerde in Leuven, Keulen, Orléans en Dôle maar belandde in een onverkwikkelijke affaire met zijn kapittel, dat hem ervan beschuldigde de verplichte studie niet voltooid te hebben en zonder toestemming naar Engeland vertrokken te zijn.¹²

Filips Mor is zonder meer de interessantste van het stel: hij was de zoon van Anton Mor van Dashorst, zelf de zoon van een Utrechtse lakenverver. Ondanks zijn nederige afkomst was Anton Mor, onder andere via Jan van Scorel, een van de beroemdste schilders van zijn tijd geworden. Hij had daardoor de kans gehad om de top van Europa te vereeuwigen: kardinaal Granvelle, de hertog van Alva, Maximiliaan II, Mary Tudor, Maria van Hongarije, Philips II en de hertog van Parma om er enkelen te noemen. Zijn zoon Filips was een typische humanist, geleerde, schrijver van toneelstukken, een neolatijs dichter van formaat en een wiskundige. Met de geestelijke stand – dankzij de connecties van zijn vader had hij een prebende in Utrecht kunnen krijgen – had hij echter niet veel op. Blijkens het voorgaande leefde hij er in Utrecht op los; de Utrechtse oudheidminnaar Arnoldus Buchelius omschrijft het een generatie later als ‘losbandig en smerig’ (*cum dissolute et sordide viveret*). Het kapittel ontzegde hem daarom, eerst in 1565 en later nog enkele keren, de beschikking over zijn prebende en stelde een curator voor hem aan. De reden hiervoor was dat hij op te grote voet leefde en met name schulden had gemaakt door te veel uit te geven voor drank en eten. Hij stond overigens ook in het krijt voor geleverde parels en aangekochte boeken alsmede voor een verloren weddenschap – en

9 HUA, Archief kapittel van Oudmunster, nr. 126. Gegevens ontleend aan de aanklacht die de *procurator fiscalis* van het kapittel van Oudmunster op 18 februari 1564 tegen het drietal indiende. Albert van Beusichem zorgde vaker voor problemen in de kapittelvergadering. Het verbaast niet dat bij de visitatie van het kapittel van Culemborg de naam van Jan Visscher vaker viel, waarbij een van zijn collega's hem als 'onwaardig' karakteriseert: zie F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz., ed., *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw* (Amsterdam, 1911) 115, 122, 124-126 en 130.

10 Uitvoerder hierover: Bram van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen* (Zutphen, 1997) 383-389 en 615-617.

11 Bij hun groep wordt nog een derde man bij name genoemd: Roetard van Lantscroon, afkomstig uit een geslacht dat al eeuwen burgemeesters en raden van Utrecht leverde. Leden van deze familie hadden in het verleden ook de ridderslag ontvangen. Ik weet echter niet of deze Roetard een geestelijke of een leek was.

12 HUA, Archief kapittel van Oudmunster, nr. 202-1, een proces uit 1557-1558. Albert trachtte het Hof van Utrecht hierbij te betrekken waar zijn vader buitengewoon raadsheer was. Het proces is typerend voor de gang van zaken in dergelijke affaires en voor de gevoeligheden van grote geestelijke instellingen in de late Middeleeuwen. Albert werd door zijn medekanunniken veroordeeld maar een delegatie van zijn vrienden en bekenden van zijn familie kwam hem *sibi honoris causa assistantibus* helpen in zijn verzoek om absolutie van het vonnis. Enkele maanden later werd het inderdaad ingetrokken: Albert zou weer naar de universiteit zijn gegaan, maar had dit uitgesteld door een zware ziekte. Van uitstel kwam nu afstel: het was voldoende dat hij zijn 'goede wil' had getoond. Beide partijen hadden door dit compromis hun gezicht gered.

wel een curieuze, namelijk of de vrouw van een vriend binnen negen maanden een kind zou krijgen. Uiteindelijk vertrok hij in 1578 naar Portugal om als geleerde-avonturier mee te trekken met de onfortuinlijke kruistocht, die koning Sebastiaan van Portugal naar Noord-Afrika ondernam. Hij is nooit meer teruggekomen, zodat het goed mogelijk is dat hij daar, misschien in de veldslag van Alcazarquivir (Kassr-el-Kebir), het leven heeft gelaten.¹³

Zelfs bij dit kleine gezelschap heetgebakerde vechtersbazen treffen we dus een totaal verschillende achtergrond aan: lieden uit eeuwenoude, gevestigde geslachten evenals *homines novi* zonder veel traditie. Filips Mor was daarbij geen uitzondering: de broers Johan en Peter van der Vorst van Loenbeek, Domdeken en – kanunnik, beiden invloedrijk aan de curie en het Habsburgse hof, hadden een slager als grootvader.¹⁴ Van datzelfde kapittel hadden kort tevoren ook zonen van de hertogen van Beieren, van Kleef en van Saksen, van de markgraven van Baden en van de graven van Manderscheid-Blankenheim en van Neuenahr deel uitgemaakt. Nu brachten deze adellijke kanunniken over het algemeen nooit meer dan korte bezoeken aan Utrecht, zonder ooit tot langdurige residentie over te gaan, maar dat gold niet voor telgen uit adellijke of ridderlijke families uit Holland, Utrecht, Gelre of het Oversticht.

Buiten dergelijke kapittels om was in de late Middeleeuwen nergens een organisatie of instelling te vinden, waarvan lieden met zo'n diverse achtergrond op gelijke voet en formeel met dezelfde rechten deel uitmaakten. Dit roept de vraag op of dit tot spanningen leidde. Als dat het geval was, hoe uitte zich dat dan en als dat niet het geval was, welke mechanismen voorkwamen dit dan?

De sociale samenstelling van Utrechtse kapittels

Voordat daarop een antwoord geformuleerd kan worden, zal ik eerst meer moeten meedelen over de samenstelling van de Utrechtse kapittels. Deze vijf Utrechtse instellingen telden tussen de 20 en 40 kanunniken, die ieder een prebende hadden. Het is uitermate lastig om precies vast te stellen uit welke laag van de samenleving deze kanunniken afkomstig waren. Ten eerste moet men dan kunnen achterhalen wie er op een bepaald moment lid van een dergelijk kapittel was, vervolgens moet zo iemand geïdentificeerd kunnen worden en tenslotte is er dan nog het probleem hoe de maatschappij in elkaar zat. Met name de tweede en derde vraag zorgen voor problemen. Iemand kan Van Egmond heten, maar is hij een lid van dit adellijke geslacht of ontleent hij zijn naam uitsluitend aan de plaats? Vervolgens is er het probleem van een indeling: wat bijvoorbeeld te doen met bastaarden van vorstelijke geslachten, die nogal eens een plaats in een kapittel krijgen, of nog ingewikkelder, met de zonen of afstammelingen van deze bastaarden? Vrije adel, hoge adel, ridderschap of ministerialiteit, wat is precies het verschil? Illustratief is bijvoorbeeld het geval van de heren van Culemborg. In Holland werden zij tot de baanderheren, de top van de adel gerekend, waar men hen in Gelre geen plaats onder de hoge adel wilde toekennen maar slechts als ministerialen, als lieden afkomstig uit onvrije dienstmanschap, beschouwde. Kijken we nu naar links of naar rechts, naar de juridische kant of de sociale waardering? Zonder deze problemen op te kunnen lossen, maar ook zonder ze op de spits te drijven, kan toch een indicatie worden gegeven van de sociale compositie van de Utrechtse kapittels.¹⁵

¹³ Over hem P.M.M. Geurts, *De Utrechtse kanunnik Philippus Morus, neolatijs dichter. Met aanhangsel: werken van Philippus Morus* (Nieuwkoop, 1977) met name 7-9, 17, 30-46, 51-57, 74-77, 80-86 en 90-93. Niet alleen het avontuur heeft hem misschien naar Portugal getrokken maar wellicht ook zijn schulden en zijn pro-Spaanse houding tijdens deze jaren van de Opstand. Volgens een mededeling van Van Buchel stierf hij echter al op het schip, zodat hij Noord-Afrika nooit heeft bereikt. In 1572 was er nog een commissie aangesteld om te overleggen over verder niet nader omschreven *delictibus gravioribus* die hij zou hebben gepleegd. Mogelijk kan dit met zijn liefdesleven verband hebben gehouden; in ieder geval had hij in 1577 plannen om in het huwelijk te treden.

¹⁴ Voor deze interessante familie, waarvan verscheidene telgen of aangetrouwde verwanten een prebende in Utrecht verkregen: S.F.C. Moore, *The cathedral chapter of St Maarten at Utrecht before the revolt* (unpublished Ph.D. University of Southampton, 1988) 95-98.

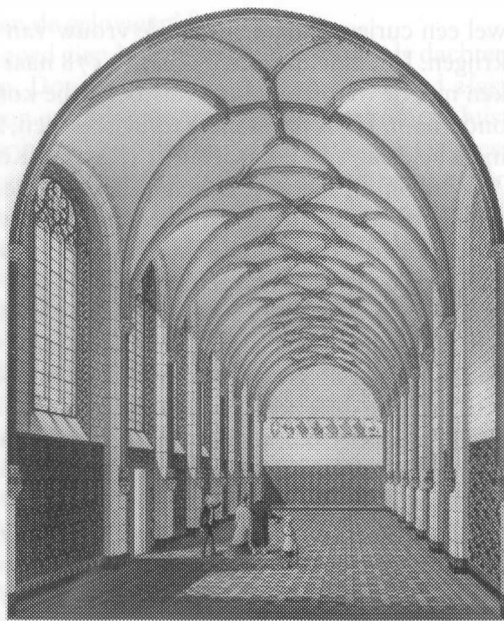
¹⁵ Zie voor deze problemen uitvoeriger Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, 228-241 waaraan ook de hieronderstaande gegevens zijn ontleend. Voor het Domkapittel ook More, *Cathedral chapter*, 92-95.

Als we gegevens voor de kapittels van de Dom en Oudmunster mogen generaliseren, dan was tenminste 40% van de kapittelheren uit de burgerij afkomstig, waarbij gezegd moet worden dat onder de top van het stedelijk patriciaat ook een aantal geslachten valt dat van schildboortige afkomst was. Lieden die zich 'knapen' of zelfs ridder konden noemen, waren namelijk ook burgemeester, raad of schout van een stad – bij het kapittel van Oudmunster gold dat zelfs voor bijna 10% van de families waarvan een zoon kanunnik werd. Maar liefst een op de zeven kanunniken van dit kapittel had een familielid – een vader of een broer – die tot het patriciaat van de stad Utrecht behoorde. Het aandeel van burgerij en patriciaat zal nog groter zijn geweest, omdat van ongeveer een derde van de kanunniken de achtergrond niet voldoende viel te achterhalen. Zij zullen eerder van bescheiden komaf zijn geweest dan dat we met de zonen van hertogen te maken hebben. Eveneens een derde van de kanunniken van Oudmunster kon zich erop beroepen dat zij een voorvader hadden, die zich knape of ridder had mogen noemen (dat is dus inclusief die bijna 10% schildboortigen die ook stedelijke functies uitoefenden). Ruim 10% van de koorheren van dit kapittel behoorde tot aanzienlijkere adellijke families zoals de burggraven van Montfoort of de heren van Brederode, Culemborg, Bronkhorst, Borssele en Horn. Zoals hierboven al is vermeld, zal het Domkapittel meer leden hebben geteld, die uit grafelijke of prinselijke families afkomstig waren. Het geheel overziend bestaat de indruk dat het burgerlijke element in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw toenam ten koste van het aantal schildboortigen. Dit kan echter enigszins vertekend zijn doordat we over meer gegevens over burgerlijke families in de zestiende eeuw beschikken dan over vergelijkbare families in de veertiende eeuw.

Een vergelijking met kapittels elders – en dus met de top van de seculiere geestelijkheid – is uitermate lastig, vooral omdat niet iedere onderzoeker evenveel aandacht aan dit element heeft geschonken. Daar komt nog bij dat de terminologie niet consequent is gebruikt en voor een deel ook niet consequent gebruikt kan worden omdat tijd, omstandigheden en gebruiken verschillen. Enkele cijfers kunnen hier een indicatie geven. In het Deense (tegenwoordig in Zweden gelegen) kathedrale kapittel van Lund was ongeveer 30% van de kanunniken van adellijke afkomst. In Laon zakte het aandeel adellijken tot slechts 5% in het begin van de vijftiende eeuw. In de Dom van Lübeck vinden we met Utrecht vergelijkbare verhoudingen, met ongeveer 16% van de kanunniken uit de lagere adel en 4% uit de hoge adel (situatie in de veertiende eeuw). In het vooraanstaande Onze-Lieve-Vrouwekapittel van Aken – waar de keizer werd gekroond – behoorde 5% tot de hoge adel en bijna 30% tot de lage adel of ministerialiteit. Het aandeel van de laatsten nam daarbij langzamerhand toe. Elders, met name in een aantal kathedralen in het Duitse Rijk, zette een reactie in tegen de 'verburgerlijking', waardoor kanunniken daar uitsluitend nog uit de adel afkomstig mochten zijn: er werd om 16 kwartieren gevraagd en ministeriale afkomst was strikt verboden. Op deze ontwikkeling kom ik straks nog terug.

De voordelen van blauw bloed en geleerdheid

Utrechtse prebenden, zeker die van de Dom, Oudmunster en Sint-Marie, behoorden tot de best betaalde in Europa en waren daarom gewilde beneficiëes. In de late Middeleeuwen kon

De kapittelzaal van de Dom, vergaderplaats van het Domkapittel, omstreeks 1880 (Collectie Het Utrechts Archief).

men zo'n prebende verwerven door een voordracht of benoeming van de paus, door een voordracht van de keizer, door een onderlinge ruil tussen geestelijken of door een actie van het kapittel zelf. Adellijke kanunniken kwamen met name aan hun plaats door een verzoek bij het kapittel in te dienen – de instelling voelde zich vereerd of dacht de steun van een invloedrijke familie goed te kunnen gebruiken – of door een benoeming van de paus. Bij de paus kregen adellijke geestelijken (*de nobili of de militare genere*) een voorkeursbehandeling: ze konden verzoeken indienen voor meer en betere beneficies, kregen betere voorwaarden en hadden ook makkelijker toegang tot de paus of tot het ambtelijk apparaat dat namens hem deze zaken afhandelde. Natuurlijk speelde hierbij mee dat de adel het geld en de bezittingen had om ambtelijke procedures in gang te zetten en natuurlijk was het zo dat de paus en zijn curie, zelf voor een deel van adellijke afkomst, standgenoten gunstig gezind waren. Bovendien was er de praktische kant: netwerken, connecties, politieke voordelen en meer dergelijks. Maar dat was niet alles.

De achtergrond van deze bevoordeling was de meerwaarde van blauw bloed. Oorspronkelijk kende de Kerk een ideaal van gelijkheid. Waar het om draaide, was een zuiver en deugdzzaam leven. Een adellijke geboorte telde niet, maar slechts een door de deugd nobel geworden leven. In de adellijke maatschappij van de vroege Middeleeuwen kon men met dit standpunt echter niet uit de voeten. De juiste, lees een adellijke, geboorte betekende dat men des te meer capaciteit én gelegenheid had om heiligheid na te streven. Doordat iemand als zoon van een edelman werd geboren, was hij in feite al door God boven anderen uitverkoren. Daar kwam nog bij dat zo'n persoon door zijn geboorte als het ware was voorbestemd om de leiding te krijgen en te geven, kortom om het verschil tussen goed en kwaad, tussen onrecht en rechtvaardigheid te zien en hier ook naar te handelen. Bovendien was een edelman in de positie om jarenlang het goede voorbeeld te zien dat zijn meerderen gaven. Al datgene dus wat een edelman wel, en het plebs niet had.¹⁶ Daarnaast droeg een edelman, door zijn bijzondere afkomst en zijn vele kwaliteiten, bij aan het aanzien van een instelling; zijn eer vergrootte weer de eer van een abdij of een kapittel. Sociaal prestige was in zekere zin besmettelijk: het beperkte zich niet alleen tot de drager ervan.

Deze denkwijze bracht bijvoorbeeld de grote negende-eeuwse theoloog, abt en aartsbischof Hrabanus Maurus ertoe om uit te leggen dat Jezus in eerste instantie wel vissers en andere lager geplaatsten had uitverkoren, maar dat hij daarna toch ook rijken (in de zin van machtingen), adellijken (*nobiles*) en wijzen (*doctores*) om zich heen had verzameld.¹⁷ Deze laatste ondertoon bij hem, namelijk dat geleerdheid en kennis – dat wil zeggen het vermogen om het goede van het kwade te onderscheiden, daar raad over te geven en daar naar te handelen – van even groot belang was als de juiste geboorte, kreeg in bepaalde kringen tijdens de late Middeleeuwen steeds meer nadruk. Alleen ging men er toen niet meer voetstoots vanuit dat slechts mensen van adel een dergelijke wijsheid konden bereiken. Men varieerde hierbij op denkwijzen, die uit de standenideologie vertrouwd waren. Waar de adel, met het zwaard der gerechtigheid in de hand, de mens op fysiek gebied beschermde, daar verdedigden geestelijken, met name theologen, de ziel van de mens tegen aanvallen van duivel en demonen. Aangezien de ziel en het eeuwige leven toch belangrijker was dan het aardse bestaan, was het niet moeilijk om deze gedachtegang tot een conclusie te brengen. Dit leverde de basis voor het idee dat naast de ridder in harnas, de *miles*, de geestelijke in het koor van een kerk stond, de *miles chori*, die met zijn gebeden, zijn leefwijze en zijn devotie goddelijk heil verwierf en het boze op afstand hield. Kennis van goed en kwaad was daarbij van essentieel belang; juist deze kennis kon men ver-

¹⁶ Angenendt, *Geschichte der Religiosität*, 342–344 die zich vooral op het werk van Klaus Schreiner baseert. Zie ook enkele hieronder genoemde artikelen die juist ingaan op de 'adel' van de geletterdheid. Over de oorzaken – althans wat men onder de redenen daarvoor verstond – van sociale ongelijkheid ook Paul Freedman, *Images of the medieval peasant* (Stanford, 1999) 59–104. Ik ga voorbij aan tegengeluiden zoals bijvoorbeeld uit de kringen van de Moderne Devotie, waar een pater een zuster toevoegde niet op haar adellijke afkomst te snoeven 'aangezien ze dan van dieven- en moordenaarsgeslachten' afstamde.

¹⁷ Geciteerd door Angenendt, *Geschichte der Religiosität*, 344. Typerend voor de late Middeleeuwen is dat men Christus een wapenschild laten dragen met daarop zijn embleem: de lijdenswerktuigen.

werven door de geschriften van de kerkvaders en andere religieuze auteurs te bestuderen en zich hierover rekenschap te geven. Sinds de dertiende eeuw begonnen juristen, met name Italiaanse juristen, dit ook op hun vak toe te passen. Tenslotte dienden zij, net als de adel, de gerechtigheid door het onrecht te bestrijden en zo de maatschappij te beschermen. Het idee was geboren dat kennis een mens net zo goed van adel maakt: *nobilitas propter scientiam*.¹⁸

In de praktijk leverde dit geleerden tal van privileges op. Bij de orde der karmelieten betekende het vooral ontheffing van verplichtingen en de verlening van eerbewijzen. Een *magister*, in dit geval een afgestudeerd theoloog, stond in rang boven een prior, had het recht op een eigen zegel – andere bedelmonniken die immers geen bezit hadden, ontbeerden dit – een bediende op kosten van het convent, een eigen secretaris annex student-assistent, een eigen kamer, een eigen sleutel om het convent binnen te gaan wanneer hij wou, een speciale baret om zijn rang te onderstrepen en verlof om buiten de deur of de refter te eten wanneer hij dat wilde.¹⁹ Tegelijkertijd kwamen ideeën op dat de *militia doctoralis* of de *militia legum* (het leger van de doctores of de experts in het wereldlijk recht) sociaal verheven waren. In Milaan schreef een auteur bijvoorbeeld in de veertiende eeuw dat ‘de wetenschap een mens het nobelst maakt’, nog meer verheven dan adel van den bloede. Een professor in de theologie of het recht mocht zich na 20 jaar arbeid zelfs gelijk achten aan een graaf of hertog. Nu ligt het niet voor de hand dat daadwerkelijke graven of hertogen hiermee voetstoots hebben ingestemd.²⁰ Onderscheid bleef bestaan, maar het draaide toch niet meer alleen om aangeboren *virtus*. Geleerden mochten bepaalde kledij dragen, kregen juridische voorrechten of belastingprivileges en mochten zich verheugen in een hoog maatschappelijk aanzien. Bij de pauselijke curie kregen *doctores* in de theologie of het recht bovendien voorrang bij de verlening van beneficies of prebenden: ze gingen wat dit betreft de zonen van baanderheren of baronnen voor.

Aan de Utrechtse kapittels is deze trend niet voorbijgegaan. Zo geeft het kapittel van Oudmunster in een van zijn besluiten aan, dat men vooral behoefte heeft aan ‘geleerde mannen’. Het gaat ze daarbij niet eens om praktische of economisch toepasbare kennis – wat dat betreft is er een groot verschil met onze eigen tijd – maar om de ‘eer’, het prestige en het aanzien dat geleerde, gestudeerde leden aan een instelling kunnen geven. We moeten daarbij bedenken dat men ver moest reizen en de nodige problemen moest overwinnen om een dergelijke kennis te verwerven. In het eerste driekwart van de veertiende eeuw was Parijs de dichtstbijzijnde universiteit voor lieden uit de Nederlanden, later ging het om Keulen en Leuven. Het aantal universitair opgeleide mensen in de maatschappij lag dan ook veel lager dan dat nu het geval is. De sociale status blijkt bijvoorbeeld ook uit een referein dat in het begin van de zestiende eeuw in Utrecht op schrift werd gesteld:

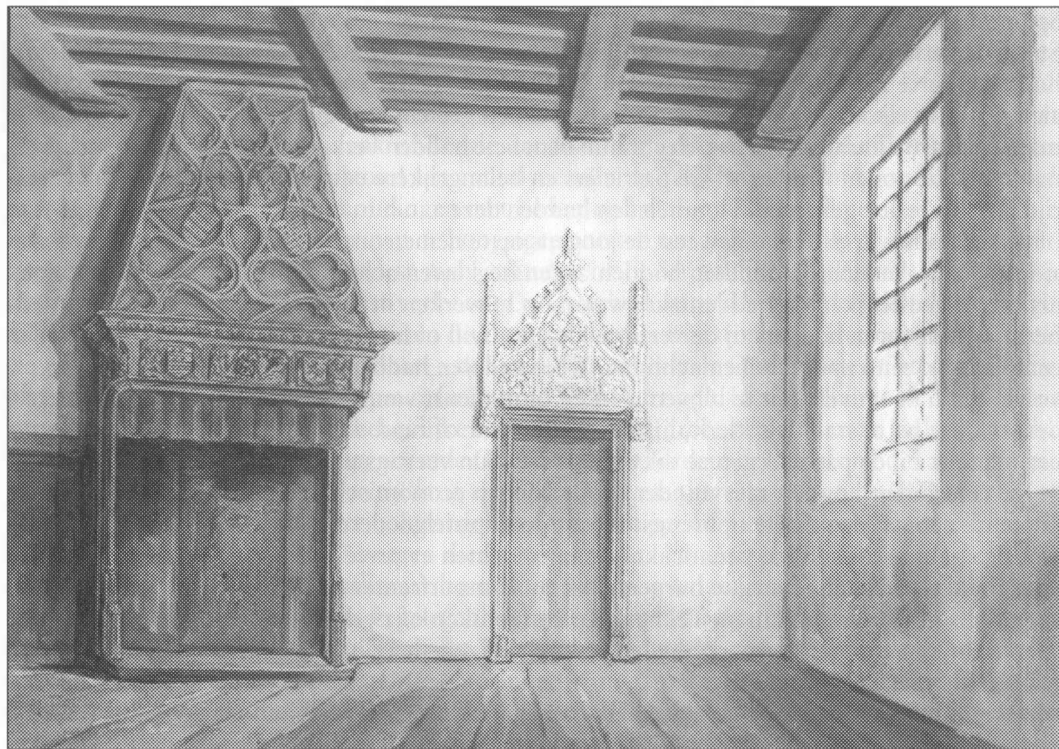
‘Coom ik nieuwelick van Parijs
al waer ic ruijt [al zag ik eruit] als een koe
al die werlt telt mij wijs
ic worde verheven ic en weet niet hoe
het es al wijsheijt dat ik doe.’²¹

¹⁸ Zie hiervoor en voor de volgende alinea met name H. Lange, ‘Vom Adel des doctor’, in: Klaus Luig en Detlef Liebs, ed., *Das Profil des Juristen in der europäischen Tradition. Symposium aus Anlass des 70. Geburtstags von Franz Wieacker* (Ebelsbach, 1980) 279-294; Ingrid Baumgärtner, ‘“De privilegiis doctorum”. Über Gelehrtenstand und Doktorwürde im späten Mittelalter’, *Historisches Jahrbuch*, CI (1986) 298-332 en Laetitia Boehm, ‘*Libertas scholastica und negotium seculare*. Entstehung und Sozialprestige des akademischen Standes im Mittelalter’, in: Hellmuth Rössler en Günther Franz, ed., *Universität und Gelehrtenstand 1400-1800* (Limburg a.d. Lahn, 1970) 15-61. Samenvatting bij Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, 271-272.

¹⁹ Zie O. Lansink, O. Carm, *Studie en onderwijs in de Nederduitse provincie van de karmelieten gedurende de Middeleeuwen* (Nijmegen, 1967) hoofdstuk IX.

²⁰ Hilde De Ridder-Symoens, ‘Adel en universiteiten in de zestiende eeuw. Humanistisch ideaal of bittere noodzaak?’, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XCII (1980) 410-432, aldaar 421. Adellijke juristen in dienst van een vorst lieten de aanspreektitel ‘messire’ prevaleren boven het academische ‘meester’. Zie ook pagina 426 aldaar.

²¹ Refereinenbundel van de Utrechtse kapelaan Jan van Stijvevoort naar de editie van Lyna en Van Eeghem, geciteerd bij Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, 268. Zie daar hoofdstuk VII voor de studie van de kanunniken. Overigens gaat het in het referein niet om een lofprijzing maar juist om sociale kritiek en satire: alles wat van ver komt, is beter.

Het huis van een kanunnik: Huis Zoudenbalch in Utrecht (Collectie Het Utrechts Archief).

Bij het genoemde kapittel van Oudmunster betekende dit dat een universitaire graad zoveel 'eer' met zich meebracht dat het bepaalde sociale 'vlekken' (*macula*) wegpoetste. Zo kon een bastaard geen lid van het kapittel worden, tenzij hij een graad in het recht, de medicijnen of de theologie had behaald. Adel van den bloede en adel van de geest staan hier dus naast elkaar, waarbij in beide gevallen de achterliggende gedachte is dat een goede afkomst en de juiste kennis tot een voorbeeldig leven zullen leiden. Dit laatste zou de instelling en haar overige leden weer tot voordeel en aanzien strekken. Daarbij is het zo dat de kapittels bij uitstek plaatsen waren – nog vóór dit bij de adviseurs of raden van vorsten het geval was – waar men grote aantallen geschoolden kon aantreffen. Er werd weliswaar in Utrecht minder 'gestudeerd' dan het geval was bij aanzienlijke Engelse of Franse kapittels, maar het percentage geschoolden is te vergelijken of hoger dan dat van kathedralen in de huidige Duitssprekende landen. Rond het midden van de veertiende eeuw heeft ruim de helft van de kanunniken gestudeerd, in 1500 vrijwel allemaal. Begin zestiende eeuw was een graad in de *artes*, de laagste voorbereidende universitaire graad, gewoon geworden. Bijna een derde van de kanunniken had een graad in een van de hogere faculteiten, medicijnen, rechten of theologie, behaald. De theologen waren daarbij overigens, anders dan men bij geestelijken wellicht zou verwachten, sterk in de minderheid. Dit komt omdat de meeste geestelijken pas op latere leeftijd, na een actief leven elders, een plaats in een kapittel verwierven. Een meer praktisch georiënteerde studie was daartoe veel lucratiever. Het zou dus zo kunnen zijn dat studie en een universitaire graad een deel van de tegenstelling ophief tussen adellijke en niet-adellijke kanunniken.²² Wederom speelt er echter meer mee.

²² Ik wil hier buiten beschouwing laten dat onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen en culturele aspiraties, zoals het humanisme, in de zestiende eeuw ook steeds meer edellieden de universiteit bezochten. In ieder geval was dit al een traditie in de vijftiende eeuw voor zonen van de adel, die een loopbaan in de geestelijke stand zouden volgen. Zie De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 415-421, 425-429 en 431-432.

Spanningen tussen kanunniken?

Studie, geletterdheid en maatschappelijk aanzien zou voor een deel een gebrek aan de juiste, hoge geboorte hebben kunnen opheffen. Toch waren er tal van punten waarin kanunniken zich juist van elkaar onderscheidden. Zo kon er een grote mate van ongelijkheid bestaan in de manier waarop kanunniken in Utrecht hun beneficium hadden verkregen. Sommige geestelijken, met name de zonen van Utrechtse patriciërs en belangrijker edelen, hadden al op jonge leeftijd hun prebende gekregen. Familieleden hadden deze aan hun minderjarige neefjes afgestaan of de kapittels waren bereid geweest de jongens op te nemen om hun families daarmee een plezier te doen. Andere kanunniken hadden al een heel leven achter de rug. Ze waren begonnen als lagere geestelijken en hadden zich weten op te werken in dienst van een kanunnik of een heer. Na vele jaren hadden zij de verzamelde goodwill of hun spaargeld kunnen benutten om een plaats in een kapittel te bemachtigen. Weer anderen hadden er een studie opzitten om vervolgens aan de universiteit te blijven werken of in dienst van een vorst of machthebber te treden en deze bij te staan als klerk, lijfarts, ambtenaar of raad. Door protectie van hun heer of een verzoek bij de paus kregen ze dikwijls pas na hun veertigste jaar een prebende.²³

De verschillen konden niet minder groot zijn op economisch gebied. Kanunniken kregen namelijk een aandeel in de opbrengsten van de kapittelgoederen – in Utrecht een gelijk deel wat de egalitaire instelling benadrukt – maar mochten er privé-bezit op nahouden. Adellijke kanunniken of zonen van rijke burgers bezaten soms erfrenten of uit het familiebezit afkomstige titels of landerijen. Financieel handige kanunniken of zij die van een erfenis konden profiteren, investeerden in onroerend goed of kochten zelfs heerlijkheden aan. Anderen moesten het slechts met de opbrengsten van hun beneficië doen, waarbij ze soms schulden hadden moeten maken om deze te verwerven. En dan zwijg ik nog over iemand als Filips Mor, die op de pof leefde en slechts oog had voor zijn humanistische geleerdheid.

Ongelijkheid in scholing en kennis speelde eveneens mee. De ene kanunnik had nooit de universiteit bezocht, waar de andere twintig jaar hoogleraar was geweest en de eervolle baan van rector van de Parijse universiteit had uitgeoefend. Sommige kanunniken, met name zij die uit gegoede families afkomstig waren, namen de studie niet al te ernstig en beschouwden deze vooral als een interessante ervaring. Jan Momme, kanunnik van Sint-Marie, schijnt begin zestiende eeuw aan de universiteit van Leuven vooral gefeest te hebben. De jonge edelman Willem van Waldeck – overigens geen Utrechts geestelijke – hield zich aan de universiteit van Keulen in 1509 bezig met balspelen zoals kegelen, kloten en ‘haanwerpen’ waarna hij ‘s avonds een partijtje organiseerde voor zijn standgenoten. Naast lapswanzen en fuifnummers telden kapittels echter ook serieuze theologen en veelschrijvers zoals de geleerde Albert Pigghe, die klaagde dat hij op intellectueel gebied in Utrecht in de woestijn leefde. Utrecht was dan ook geen Rome, waar Pigghe lang aan het pauselijk hof had geleefd.

Ook de loopbaan van kanunniken liep uiteen. Schopte de een het niet verder dan een prebende in Utrecht en nog enkele andere, kleine postjes, anderen hadden een internationale carrière met posities in meerdere bisdommen. Sommige geestelijken, met name zonen uit de regionale adel, hadden een vooraanstaande positie in het Utrechtse, anderen hadden hun blik verbreed. Het mooiste voorbeeld van de invloed, die aanleg en universitaire studie konden hebben, is Adriaan van Utrecht, een Domkanunnik en later ook proost van Oudmunster. Als zoon van een Utrechtse aannemer werd hij via een studie theologie hoogleraar in Leuven, vervolgens *pedagogus*, leraar en opvoeder van de toekomstige Karel V, kardinaal, regent in Spanje en ten slotte als Adrianus VI paus. De voorganger en de opvolger van deze zoon van een aannemer waren twee pausen uit het geslacht van de Medici's. Het is weinig verwonderlijk dat er in Rome wat vreemd tegen hem aangekeken werd.

Juist door zijn invloed was Adriaan van Utrecht, ook al voordat hij paus werd, een belangrijk man voor veel geestelijken die in connectie met Utrecht stonden. Net als nu was de maatschappij doordeesemd met tal van netwerken, die bestonden uit iemands relaties, zijn verwan-

²³ Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, 313-316 voor de verschillen in leeftijd en loopbaan.

ten en vrienden. Deze netwerken waren in de late Middeleeuwen van doorslaggevend belang, juist doordat er minder sprake was dan nu van een onpersoonlijke staat met een onpartijdige bureaucratie en juist omdat de schaal van de samenleving veel kleiner was. Door iemands plaats in zo'n netwerk, via een aanbevelingsbrief of door een wederzijdse kennis, kreeg men informatie of wist men zijn zaak onder de aandacht van de verantwoordelijken te brengen. Binnen een dergelijk netwerk stond een aantal mensen op gelijk niveau. Anderzijds was er ook sprake van patroon-cliëntverhoudingen met lieden op betere of slechtere posities in de maatschappij. Via zo'n netwerk kon men de hoogstegeplaatsten om gunsten, hulp of voorspraak verzoeken. Aan de andere kant moest men vrienden of ondergeschikten, die een beroep op je deden, helpen of een wederdienst verlenen. De Utrechtse kapittelwereld kende tal van dergelijke netwerken, die zich tot ver buiten de Domstad konden uitstrekken. Het kon bijvoorbeeld betekenen dat een nederige kapelaan – de latere kanunnik van Oudmunster Otto van Oemen – de belangen van een latere paus, Gregorius XI, behartigde. Het betekent ook dat er in een instelling waar alle leden formeel gelijke rechten hebben, grote verschillen in invloed konden bestaan. Een man als de bovengenoemde Gijsbrecht van Brederode had als medekanunnik bijvoorbeeld een geestelijke die een tijdlang zijn secretaris was geweest (Wouter van Oosterhout). Dergelijke relaties maakten het ook mogelijk dat lagere geestelijken zich in konden kopen in een kapittel of als dank voor bewezen diensten een plaats konden verwerven.

Kanunniken van adellijke afkomst beschikten vooral over een regionaal netwerk, waarbij hun sterkste punt was dat ze in de gelegenheid waren om het oor van een landsheer te krijgen. Het is bijvoorbeeld op grond hiervan dat Frans van Brederode, waar ik mijn stuk mee begon, zijn brief aan het Domkapittel richtte waarin hij hen om begrip en steun verzocht. Niet-adellijke kanunniken, vooral zij die een universitaire opleiding hadden genoten en bij een landsheer als ambtenaar hadden gewerkt, maakten soms deel uit van een uitgebreider netwerk, zeker als ze bekenden aan de Romeinse curie hadden. Belangrijker dan dit verschil was dat kanunniken, met name afkomstig uit de regionale adel en uit de stad Utrecht, betrokken konden raken bij factiestrijd en politieke woelingen. Het zijn juist deze geschillen geweest waardoor een deel van het geweld uit het begin van dit stuk te verklaren is: de belangen of de eer van de familie of het eigen netwerk moest worden verdedigd, desnoods kwaadschiks.

Naast deze verschillen waren er anderzijds mechanismen aan het werk die tegenstellingen tussen adellijke en niet-adellijke kanunniken hielpen opheffen. De maatschappij van de Lage Landen in de late Middeleeuwen wekt niet de indruk heftige confrontaties gekend te hebben tussen de adel en andere groeperingen. Van invloed hierop zal ongetwijfeld de voor die tijd grote mate van verstedelijking zijn geweest. De adel was bekend en vertrouwd met de allang bestaande, grote economische invloed en de daaruit resulterende macht van de steden. Waarmee ik niet wil suggereren dat de adel niet neer kon kijken op burgers of zich niet ergerde aan hun pretenties, wel dat het in deze omstandigheden weinig zin had om te proberen dit terug te draaien. Dit zou des te lastiger zijn geworden omdat het grootste deel van de aristocratie, de lagere adel, zoals gezegd bij gelegenheid ook kon trouwen met de dochters van burgemeesters. Vanouds bestond in de steden een 'stadsadel', patriciërs die uit oude schildboortige geslachten stamden en zich ook een ridderlijke levenswijze konden veroorloven.

Van groot belang hierbij zal het relatief geringe aantal geslachten zijn geweest, dat tot de hoge adel gerekend kon worden. In het Nedersticht ging eigenlijk geen enkele familie meer terug tot oude, niet-ministeriale adel. In Holland en Gelre was dat nog wel het geval, maar ook hier waren er in de late Middeleeuwen niet veel geslachten meer als de Brederodes, de Wasse-naars of de Bronkhorsten.²⁴ Onder meer dit gegeven leidde tot een aantal verschillen met

24 H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (2e druk; Amsterdam, 1990) 44-50 besteedt aandacht aan het uitsterven van geslachten. Zie aldaar ook voor tal van andere interessante gegevens en de belangwekkende conclusie op 152-154. Voor de verschillen binnen de adel ook A. Janse, 'De Hollandse ridderschap omstreeks 1474. Een analyse van het register *Valor Feodorum*', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis*, 1 (1998) 163-204, bijvoorbeeld 180-181 en 190-191.

omringende gebieden. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk ontbrak er een scherpe scheiding tussen adel van den bloede en nieuwkomers, met name ambtsadel, de *noblesse de robe*.²⁵ In delen van het Duitse Rijk zien we verder dat de 'oude' adel van vrije afkomst, de Edelfreien die eigenlijk allemaal de titel van graaf hadden weten te verwerven, zich begint af te zetten tegen, en zich af gaat sluiten voor de adel van ministeriale afkomst, laat staan voor burgers of ambtenaren die in de adelstand waren verheven. Dit betekende dat men strikt binnen de eigen stand trouwde, de terminologie aanscherpte en de afstand met andere groepen trachtte te vergroten. Deze ontwikkeling was al in de veertiende en vijftiende eeuw begonnen. Het had een curieuze inflatie tot gevolg: op haar beurt ging de top van de ministeriale ridderschap zich Freiherren noemen om zich te onderscheiden van net geadelde geslachten. Het begrip *nobilis* of 'adel' devalueerde en verschoof. Zo stemt een 'Edelherr' niet meer in een huwelijk toe omdat de bruid 'nur vom Adel sei', een terminologie die in de dertiende eeuw volstrekt ondenkbaar zou zijn.²⁶

Het gevolg van deze ontwikkeling was dat in delen van het Duitse Rijk een aantal kathedrale kapittels zich begon af te sluiten. Het strengst waren de Domkapittels van Keulen en Straatsburg en het kapittel van St. Gereon in Keulen, waar uitsluitend zonen van grafelijke of vorstelijke families of van Edelfreien welkom waren. Elders zoals in Augsburg, Spiers, Paderborn, Mainz, Luik en Trier kon men slechts kanunnik worden, als men van schildboortige afkomst was. Er werd dan een aantal, bijvoorbeeld zestien, kwartieren van de nieuwkomer geëist. Burgers werden dus geweerd. Soms werd dit weer verzacht omdat, in overeenstemming met het hierboven staande, een academische graad in de theologie of het recht het gebrek aan blauw bloed zou opheffen.²⁷ De Duitse adel probeerde zo zijn greep op de lucratieve inkomsten van de kapittels te behouden of zelfs te versterken en bovendien de politieke macht van de Domkapittels – die meer en meer de eerste stand in Statenvergaderingen gingen vertegenwoordigen – te monopoliseren. Enerzijds richtte de adel zich zo tegen de groeiende aanspraken van de paus, die vanaf het einde van de dertiende eeuw steeds meer beneficijs kon vergeven. Anderzijds paste het in het hierboven genoemde streven om een duidelijk onderscheid aan te houden met de burgerij of net geadelde lieden. Het leidde bijvoorbeeld in Straatsburg, Trier en Mainz tot hoogoplopende conflicten met de top van de stedelijke burgerij, die zich de toegang tot deze posten zag onzegd. Soms kwam het tot gewelddaden of tot de vrijwillige ballingschap van een kapittel, dat in feite het vijandige stedelijke milieu ontvluchtte.

Dergelijke ontwikkelingen ontbreken in de noordelijke Nederlanden evenals de bijbehorende conflicten. Deze spanning tussen adellijke en burgerlijke kanunniken bestaat dan ook niet binnen de Utrechtse kapittels. De hogere adel had niet te klagen: onder meer dankzij de voorkeursbehandeling door de paus maar ook door de welwillende houding van de kapittels zelf kregen hun zonen snel prebenden in Utrecht. Een aantal verwierf bovendien eervolle en goed renderende functies als proost van een kapittel. Voorbeelden hiervan zijn Dirk van Wassenaar, proost van Sint-Jan, Willem van Montfoort, proost van Oudmunster en de al vaker genoemde Gijsbrecht van Brederode.²⁸ Typerend voor de verhoudingen in de Lage Landen is dat ook geestelijken van burgerlijke komaf – meestal door studie en een loopbaan aan de curie – of uit de lagere adel een dergelijke positie konden bereiken. Het mooiste voorbeeld is wel de in 1572 overleden Cornelis van Mierop, deken van Oudmunster en later proost van de Dom. Het is een voorbeeld uit de zestiende eeuw, juist op een moment dat ook in Holland de adel pogingen

²⁵ Zie de 'situatieschets' bij De Ridder-Symoens, 'Adel en universiteiten', 410-415 en 425-426; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 38-43.

²⁶ Zie Karl-Heiz Spiess, *Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters* (Stuttgart, 1993) voor de situatie in het algemeen en van dezelfde auteur, 'Ständische Abgrenzung und soziale Differenzierung zwischen Hochadel und Ritteradel im Spätmittelalter', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, LVI (1992) 181-205 voor dit facet in het bijzonder, met name 190-191, 194 en 199-205.

²⁷ Zie Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, 428 noot 12 en de daar genoemde werken. Daar ook enkele opmerkingen over de (chronologie van de) afsluiting van abdijen, die men gewoonlijk vroeger plaatst.

²⁸ Wel heb ik het idee dat hun aantal in de zestiende eeuw terugloopt. Of dit klopt en zo ja, of dit dan ligt aan een verminderde belangstelling van de kant van de adel of aan andere factoren, dient nog uitgezocht te worden.

gaat doen om zich meer af te sluiten. Cornelis kwam uit een geslacht dat wellicht, via bastaardij, zich een adellijke afkomst mocht aanmeten maar toch niet slaagde om zich als adellijk te laten erkennen. Zijn vader was in ieder geval zeer succesvol: Vincent Cornelisz bracht het tot tesorier-generaal van Karel V in de Nederlanden. Hij kocht onder andere de heerlijkheden Kethel en Cabauw aan en probeerde voor zijn zoon Cornelis een soort geestelijke 'apanage' (een erfdeel) op te bouwen. Via zijn heerlijkheden en andere verworven benoemingsrechten kon hij zijn zoon voordragen voor tal van geestelijke functies.²⁹ Cornelis werd zelf heer van Cabauw en schreef adelskronieken over en maakte hier notities bij. Kenmerkend genoeg volgde hij niet de mode om een grafzerk in renaissancestijl te laten maken. Integendeel, de zijne kreeg het uiterlijk van die van veertiende-eeuwse Domprousten met de overledene liggend in vol ornaat en de steen vrijwel geheel met koper bedekt. Een beroep op het verheven verleden moest zijn eigen positie onderstrepen.³⁰ Wat dat betreft sloot hij beter aan op grafmonumenten van de genoemde prousten Wassenaar en Montfoort, die vrij uitzonderlijk in een tombe begraven waren, de laatste zelfs in met veel koperwerk beklede tombe.

Cornelis van Mierop, Domproost van Utrecht. Detail uit het gebrandschilderde glas dat hij aan de kerk van Gouda schonk (door Dirk Crabeth, 1556).

Een tweede mechanisme dat, net als het ontbreken van grote conflicten tussen de adel en anderen groeperingen, tegenstellingen binnen de kapittels hielp op te heffen, is het verzachtende effect van de groepsmentaliteit.³¹ Ook al waren de verschillen nog zo groot, ook al gingen edellieden vaak groepsgewijs en geholpen en begeleid door een persoonlijke mentor of *pedagogus* naar de universiteit, toch deelde de top van de geestelijkheid veel ervaringen.³² Vaak waren ze op jonge leeftijd, vanaf een jaar of dertien, naar een vreemd land vertrokken om daar geschoold te worden. De universiteit vormde binnen het burgerlijke milieu van een stad op juridisch en mentaal vlak een buitenbeentje. Het resultaat was een, ook in onze tijd niet onbekende, wij-versus-zij-mentaliteit. Niet-adellijken die een plaats in een kapittel wisten te verwerven hadden vaak, bijvoorbeeld aan een vorstelijk hof, uitgebreide ervaring opgedaan met de adellijke mentaliteit en gedragscodes. Ze waren ook opgenomen in de al genoemde netwerken waardoor ze relaties en bekenden deelden. Eventuele scherpe kantjes werden hierdoor omzeild. Tenslotte kwamen ze, als ze eenmaal lid van een kapittel werden, nog sterker dan voorheen in aanraking met de wij-zijmentaliteit. De Utrechtse kapittels probeerden zich namelijk bewust afzijdig te houden van de stedelijke

²⁹ Moore, *Cathedral chapter*, 102 en Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 30.

³⁰ Arie de Groot, 'Beelden in de Dom van Utrecht in de zestiende eeuw', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 45 (1994) 38-97 aldaar 72-73.

³¹ Zie voor kapittels Van den Hoven van Genderen, *Heren van de kerk*, deel III en Sharon Farmer, *Communities of Saint Martin. Legend and ritual in medieval Tours* (Ithaca/Londen, 1991) hoofdstuk VII.

³² Het humanistische ideaal van de privéleeraar was overigens niet aan de hoge adel voorbehouden: bij de kanunniken van Oudmunster betrof het bijvoorbeeld Herman, zoon van de graaf van Neuenahr, maar ook Michiel, neef van de latere kardinaal Willem van Enkevoort.

Miniatuur uit het getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode. Deze Domproost en bisschop van Utrecht knielt in het midden voor de hemelpoort met achter hem Petrus. (Anoniem, Utrecht circa 1460).

wereld om hen heen. Ze waren grootgrondbezitters en in het bezit van bepaalde juridische voorrechten. Zowel op fysiek – met immuniteiten en claustrale huizen waar leken geen rechten hadden – als mentaal vlak maten ze zich een eigen plaats aan. De kapittels vonden dat ze ouder waren dan de omringende stad en dus meer rechten en eerbied konden claimen, geheel in overeenstemming

met de adellijke cultuur waar families ook prat gingen op een liefst zo hoog mogelijke ouderdom. In de praktijk vormden de Utrechtse kanunniken ook nog eens het eerste lid van de Nederstichtse Staten, zodat ze vaak te maken hadden met politieke zaken waarbij ook de adel betrokken was. Het ging dan om dezelfde edellieden die soms leenmannen van de proosten van de kapittels waren. Het resultaat is een groepsmentaliteit geweest, die verschillen in stand en de mogelijk daaruit voortvloeiende spanningen heeft helpen opheffen.

Een kanunnik behoorde ondanks zijn afkomst *qualitate qua* tot de elite. Het gebruik van een eigen zegel, eigen gewoonten, het Latijn als 'officiële' kapitteltaal, kapitale grafzerken, memoriestukken en andere beeldtaal onderstreepte dit nog eens. Net als de adel waren kanunniken dan ook direct op hun eer aan te spreken, zoals blijkt uit het volgende spotdicht, geschreven in 1527 en gericht tegen Utrechtse die zich tegen de bisschop hadden gekeerd en gemene zaak met Gelre hadden gemaakt:

'O ghij geestelicke prelaten van cleijnder eeren
Domdeeken, Weze, Venroij, wilt noch weder keeren
met Peter Snottebel, Cornelis Hack zijn gesel,
Gerrit van Zwol met Gerrit van Nijmweghen stout ende fel.'³³

³³ HUA, Verzameling Buchel-Booth, nr. 8, f. 32v. Met de domdeken is waarschijnlijk Melis van Zuilen van Nievelt bedoeld, Weze is Marcus van Weze. Beiden waren uit schildboortige families afkomstig. Anton van Venroij is echter de zoon van een uit de burgerij afkomstige geestelijke.

Besluit

De Utrechtse kapittels waren in feite tamelijk vreemde instellingen, waar jong en oud, burgerij en adel, matig geschoolden en grote geesten, Utrechtse notabelen en lieden van buiten, door elkaar liepen en samen moesten zien te leven. Veel kanunniken hadden ook lang in ondergeschikte posities moeten werken om een plaats in een kapittel te krijgen.³⁴ Misschien nog meer dan bij de rest van de elite maakt menige kanunnik een 'harde' indruk: individueel gericht, gespitst op eigen voordeel, strak vasthoudend aan eigen voorrechten, beducht op positieverlies en bevreesd tekort gedaan te worden. Men schaamde zich niet om met juridische foefjes of met de steun van een netwerk te proberen de regels naar eigen hand te zetten, ook al waren de belangen van de instelling daar niet mee gediend. Naar buiten toe wisten de kanunniken de gelederen echter goed gesloten te houden.

Spanningen en onenigheden tussen individuele kanunniken zullen in deze wereld aan de orde van de dag zijn geweest. Ze zijn echter heden ten dage moeilijk te achterhalen. Wat rest zijn politieke conflicten, overtredingen van de regels zoals Filips Mor die maakte en geschillen of processen over de uitleg en toepassing van kapittelstatuten. Daarnaast moet er veel geroddel en gekissebis zijn geweest. Slechts een enkele keer komen we daar achter, bijvoorbeeld in 1374 als de nieuwe deken van het kapittel van Oudmunster bij zijn aantreden besluit alle openstaande kwesties te verzoenen. Het gaat daarbij om verloren of zoekgemaakte oorkonden, de vermenging van kapittel- en privé zaken, een kanunnik-professor die zich op dienstreis al dan niet ten onrechte 'ziek' meldt en veel klachten of verdachtmakingen over de afhandeling van testamenten. In de zestiende eeuw vinden we soortgelijke opmerkingen buiten Utrecht terug tijdens de visitaties van de kerken, waarbij verwaarlozing van de dienst, kroegbezoek, gesjoemel met goederen en concubinaat tot opmerkingen van medegeestelijken leiden.

Daarnaast waren er ongetwijfeld talloze *incompatibilités des humeurs*, zoals de befaamde ruzie tussen de kanunnik-schilder Jan van Scorel en zijn deken, Herman Lethmate. Laatstgenoemde was zo ongelukkig om vervolgens in een geschrift bespot te worden. Daarbij bleef het niet omdat er ook een spotprent circuleerde waarbij uit de mantel van de deken een hondenkop naar buiten stak en kattenkoppen de achtergrond vulden, dat alles in reminiscentie van een uitspraak van de deken over katten en honden, toen Van Scorel hem verweet geen mensen te willen kennen. Nergens vinden we echter een aanwijzing voor structurele spanningen of conflicten tussen kanunniken van adellijke en niet-adellijke afkomst. Integendeel, de kapittels zijn eerder instellingen geweest die hebben bijgedragen aan een soepele vermenging tussen de verschillende lagen uit de elite, juist doordat ze een gemengde recrutering kenden, veel contacten met de buitenwereld hadden en status bezaten.³⁵

Dit aantoonbare gebrek aan conflicten tussen adellijke en niet-adellijke kanunniken wil natuurlijk niet zeggen dat men het onderscheid tussen hoge adel en de rest van de maatschappij niet meer voelde. Integendeel, zou ik zeggen, zoals een laatste voorbeeld mag illustreren. Anton van Abcoude van Meerten van Essestein was een telg van een familie die voortkwam uit een bastaardtak van het geslacht Abcoude-Gaasbeek. Anton was een zoon van een maarschalk en raad van de Utrechtse bisschop, die getrouwd was met de bastaarddochter van Lodewijk van Montfoort, ook een raad van de bisschop, jarenlang een Domkanunnik en bovenal de tweede zoon van de burggraaf van Montfoort. Anton werd uiteindelijk hofmeester en drost te Montfoort en beheerde deze heerlijkheid samen met de rentmeester. Op dit kasteel woonde

34 Deze situatie ging in de zestiende eeuw veranderen, met name door de introductie van een turnussysteem, waarbij steeds een andere kanunnik een nieuweling mocht voordragen in geval van een vacature. Het gevolg was dat, veel meer dan voorheen, familieleden van zittende kanunniken een post kregen of dat prebenden aan belangstellenden werden 'verkoch'.

35 Buiten beschouwing wil ik hier laten dat de terminologie gaat verwateren ('edel' bijvoorbeeld) en dat het onderscheid met de rest van de bevolking in de zestiende eeuw geringer werd (Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 153-154). Een voorbeeld is dat Zweder Taets van Amerongen, Gijsbrecht van Schonauwen – beiden uit oude families – en de nieuwkomer Filips Mor in 1578 door Arnold van Buchel *nobiles adolescentes* werden genoemd toen ze naar Portugal afreisden (Geurts, *Philippus Morus*, 9).

ook de weduwe van de burggraaf, Anna van Lalaing, uit de Henegouwse hoog-adellijke familie van die naam. Anna, een jonge vrouw 'die nog niet tot rust was gekomen', zou Anton vervolgens tot een huwelijk hebben willen brengen. Deze weigerde echter, omdat hij bang was voor de reactie van Anna's broers, de graaf van Lalaing en de graaf van Hoogstraten. Anna weigerde dit te accepteren waarna een geheim huwelijk volgde. Overdag was Anton drost en hofmeester te Montfoort en 's nachts haar man.³⁶ Sociale mobiliteit kende zijn grenzen.

36 Gebaseerd op papieren die in 1591 zouden zijn geschreven en nagelaten door Geertrui van Abcoude van Meerten. Nader bestudering van deze familiepapieren zouden wellicht een indicatie kunnen geven over de betrouwbaarheid ervan. In de toekomst wil ik hierop terugkomen.